

Dzieje biurokracji tom IV

Henryk Bałabuch
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Więcej niż obercenzor.

J. M. Fieoktistow w elicie carskiej władzy (1883-1895): polityk czy urzędnik?

W historii rosyjskiej literatury i polityki 2 poł. XIX wieku Jewgienij Michajłowicz Fieoktistow¹ (1829-1898) zajmuje pozycję szczególną. Zaliczano go do czołowych postaci najwyższych kręgów władzy za panowania Aleksandra III. Zarazem był też najbardziej znanym naczelnikiem Głównego Urzędu ds. Druku² (dalej: GUdsD), centralnego urzędu carskiej cenzury. Sprawował swój urząd od 1 stycznia 1883 r.³ do 23 maja 1896 r., ustanawiając tym samym swoisty rekord długości kadencji, wśród wszystkich osób kierujących tą instytucją⁴.

Jego urzędowanie przypadające na panowanie Aleksandra III i początki rządów Mikołaja II, było często utożsamiane ze szczytowym okresem reakcji po latach wielkich reform Aleksandra II. Równocześnie była to epoka wielkiej literatury rosyjskiej (Dostojewski, Tołstoj, Czechow i inni) i dynamicznego rozwoju rynku wydawniczego (księgarskiego i prasowego). Nie tylko w tych, ale właściwie we wszystkich sferach stosunków wewnętrznych w państwie carów rola cenzury była bezdyskusyjna. Owo

---

¹ Nazwisko Fieoktistowa przed reformą alfabetu rosyjskiego pisało się: Феоктистовъ, a następnie: Феоктистов, Евгений Михайлович.

² Główny Urząd ds. Druku (Главное Управление по делам Печати) utworzony został w miejsce dawnego Głównego Urzędu Cenzury (1826-1862) w efekcie reform w rosyjskim systemie prasowym zwieńczonych ukazem z 6 kwietnia 1865 r.

Podstawowa literatura do dziejów cenzury w Rosji w drugiej połowie XIX w.: Л. И. Полянская, *Архивный фонд Главного управления по делам печати: Обзор, „Литературное Наследство”, 1935, t. 22/24, s. 603-634; В. Г. Чернуха, Главное Управление по делам печати в 1865-1881 гг., [w] Книжное дело в России во второй половине XIX – начала XX века, wyd. 6, Sankt Petersburg 1992, s. 20-40; Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, Центральные учреждения цензурного ведомства (1804-1917). [w] tamże, wyd. 14, Sankt Petersburg 2008, s. 185-302; Г. В. Жирков, История цензуры в России XIX-XX вв., Moskwa 2001. Ponadto cenną pozycją jest wznowienie klasycznej pracy: А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров. Материалы к библиографии по истории русской цензуры*, Moskwa 2000, do której dołączono obszerną bibliografię najważniejszych pozycji przedmiotu.*

³ Wszystkie daty wg starego (juliańskiego) stylu.

⁴ W okresie wcześniejszym, tj. przed powstaniem GUdsD, instytucją centralną cenzury w Rosji był Główny Urząd Cenzury (GUC) (1828-1862). Naczelnikami GUC byli z urzędu ministrowie oświaty. W tym układzie dłużej niż Fieoktistow sprawami cenzury kierował jedynie minister Siergiej Siemionowicz Uwarow (21 III 1833 – 20 X 1849).

zderzenie obskurantyzmu politycznego ze szczytowymi osiągnięciami kultury rosyjskiej stanowiło niezwykle fenomen, wciąż budzący zainteresowanie badaczy. Z jednej strony zjawisko to wykraczało poza obszar stricte polityczny (patrzac oczami badacza biurokracji carskiej). Z drugiej, patrząc z perspektywy badacza kultury, trudno ograniczać się do zagadnień literackich, które w tak znacznym stopniu były determinowane przez ówczesne realia polityczne i społeczne. Dlatego też rola naczelnika GUdsD łączącego niejako oba te światy wydaje się szczególnie znacząca, by nie powiedzieć kluczowa, dla zrozumienia różnorodnych optyk: istoty mechanizmów funkcjonowania caratu, realiów świata literatów, dziennikarzy, czy wreszcie sytuacji zwykłych czytelników słowa drukowanego. W tak zarysowanej wielowymiarowej przestrzeni Fieoktistowa, jako swoisty obercenzor, swoją osobą firmował ówczesny ucisk cenzuralny. Kształtowana przez niego sfera publicznej komunikacji społecznej wywarła swoje piętno na późniejszych wydarzeniach począwszy od rewolucji 1905 r. aż po upadek caratu.

Z pewnością cenzurze carskiej 2 połowy XIX w. daleko było do niedościgłej pod względem obskurantyzmu i woluntaryzmu cenzury epoki cara Mikołaja I⁵. Nawet najwięksi zwolennicy samodzierżawia krytycznie oceniali tamte wzorce. Jednocześnie zdecydowanie odrzucano zachodnioeuropejskie sposoby nadzoru, kontroli oraz reglamentacji wydawnictw. Tym samym przed cenzurą carską w epoce Aleksandra III stanął swoisty dylemat: jak odejść od wzorców sprzed wojny krymskiej, a zarazem cofnąć reformy podjęte za Aleksandra II. W szukaniu tej „trzeciej drogi” carat nie zmierzał korzystać ze wzorów innych państw europejskich⁶.

Na tym tle postać Fieoktistowa przedstawiała się dość intrygująco. Był on blisko związany z ówczesnymi elitami władzy w Rosji. Pozostawione przez niego wspomnienia stanowią jedno z podstawowych źródeł pamiętnikarskich, w niezwykle barwne, a zarazem nietuzinkowy sposób przedstawiające kulisy i mechanizmy ówczesnej władzy.

Najlepszym wprowadzeniem do przedstawienia postaci Fieoktistowa jest jego pamiętnik: *Воспоминания: за кулисами политики и литературы*. Pozycja ta wydana została dopiero pośmiertnie, już po rewolucji w Rosji, w 1929 r.⁷, a następnie była wielokrotnie wznawiana⁸. Jego pamiętniki były znane i wykorzystywane już wcześniej.

⁵ W zakresie badań nad cenzurą nikolajewską, mimo znaczącego postępu badań w latach ostatnich (szczególnie wspomniane Patruszewa, etc.), wciąż swoją wartość zachowują prace Michaiła Lemke (np. M.K. Лемке, *Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов*, Санкт Петербург 1904.) powstałe po części jeszcze przed rewolucją 1905 r. Dotyczy to zarówno wydawanych wówczas wspomnień dotyczących funkcjonowania cenzury, jak i opracowań. Znaczna ich część została opublikowana właśnie w okresie kierowania cenzurą przez Fieoktistowa. Np. posiadające ogromne znaczenie dzienniki Nikitienki, opracowane zostały m.in. przez wspomnianego M. Lemke, i były drukowane najpierw na łamach czasopism, a następnie przedrukowane w postaci książkowej.

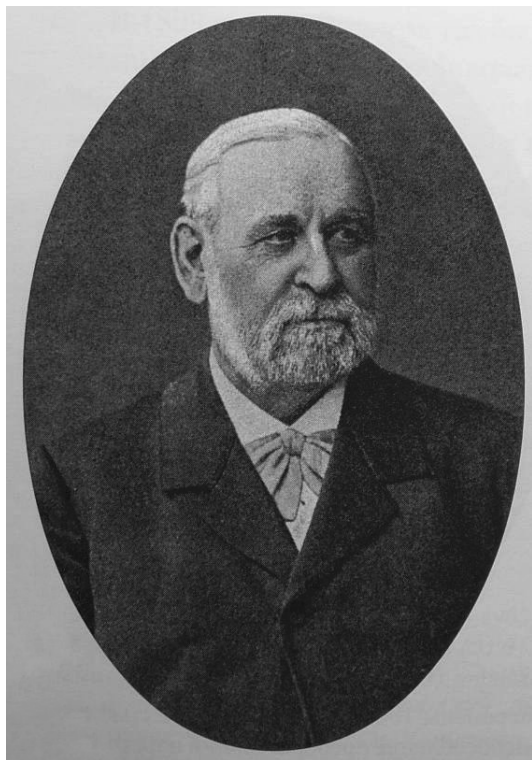
⁶ W epoce Aleksandra III wzorce angielskie czy francuskie (republikańskie) były absolutnie nie do przyjęcia dla caratu, mimo iż wcześniej w latach 60. XIX w. korzystano z rozwiązań Francji Napoleona III. W latach 80. i 90. odrzucano także model pruski czy habsburski. Dopiero później, w 1905 r., sięgnięto jednak po wzorce austriackie.

⁷ E. M. Феоктистов, *Воспоминания: за кулисами политики и литературы*, wstęp: Ю. Г. Оксман, Ленинград 1929.

⁸ M.in. E. M. Feoktistov, *Vospominaniya za kulisami polityki i literatury*, Cambridge 1975, ze wstępem

Wspomina o ich istnieniu Majkow w obszernym nekrologu omawiającym jego sylwetkę⁹. Kilkadziesiąt pozycji przydatnych do bibliografii Fieoktistowa wymienia A.W. Mezier w swoim słowniku, jest to jednak wybór ograniczony do początków lat 30. XX w¹⁰.

Jewgienij Michajłowicz Fieoktistow

Źródło: *Управленческая элита Российской империи (1802-1917)*, Sankt Petersburg 2008.

Na uwagę może jedynie zasługiwać fakt, że niezwykle barwna postać Fieoktistowa nie doczekała się biogramu w żadnej z rosyjskich przedrewolucyjnych encyklopedii, czy słowników biograficznych. Krótki biogram znalazł się jedynie w encyklopedii Brockhousa i Efrona¹¹. Nie wymieniają go ani encyklopedia Granata, encyklopedia

---

Hansa J. Torke, reprint wydania z 1929. Kolejne wydanie pt. *За кулисами политики и литературы*, Moskwa 1991.

⁹ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ (некролог), „Журнал Министерства Народного Просвещения”, 1898, nr 8 – август, s. 26-44.

¹⁰ А.В. Мезьер, *Словарь...*, dz. cyt., s. 116-117.

¹¹ *Энциклопедический Словарь*, изд. Брокгауза и Ефрона, Т. XLI^А (кн. 82), Sankt Petersburg 1904, s.

Jużakowa, ani rosyjski słownik biograficzny Połowcewa, jak również żaden z trzech słowników C. A. Wengerowa¹². Pojawił się natomiast krótki wierszyk w cieszącej się dużą popularnością pracy P.K. Martianowa „Цвет нашей интеллигенции” (zbiór ten doczekał się trzech wydań w okresie sprawowania urzędu naczelnika cenzury przez Fieoktistowa). O Fieoktistowie znalazły się tam następujące wersy :

Писатель, отдал прессе жизнь – и стал ея
Руководителем-начальником,
В строптивости – грозой являясь для нея,
А в доле злой – предстателем-печальником¹³.

W obszernym nekrologu zamieszczonym w oficjalnym organie ministerstwa oświaty, którego Fieoktistow był redaktorem przez 22 lata, skoncentrowano się na jego młodości, i – co naturalne – na działalności pisarskiej. Jego służbę na czele cenzury potraktowano zdawkowo¹⁴.

Postać Fieoktistowa stanowiła też ciekawy przypadek ilustrujący pytania o istotę biurokracji carskiej. Są to zarazem pytania o granicę pomiędzy różnymi sferami działalności wyższych urzędników państwowych. Precyzyjne rozgraniczenie pomiędzy politykiem, urzędnikiem, biurokratą, przedstawicielem świata kultury, osobą publiczną, czy wreszcie członkiem ekipy rządzącej, wydaje się w jego przypadku czymś więcej niż tylko definitywnym uściśleniem.

W ówczesnych elitach rosyjskich osoby zajmujące wysokie urzędy częstokroć musiały podporządkowywać się decyzjom wychodzącym z jednej strony od członków rodziny carskiej, z drugiej zaś od różnych urzędników zajmujących formalnie stanowiska podrzędne, a których wpływ na kluczowe decyzje administracyjne czy personalne był znaczący. Przykłady takich osób mnożna byłoby mnożyć poczynając od K.K. Pobiedonoscewa, czy M. Katkowa, po różnego rodzaju „ustosunkowane” osoby, czy ich najbliższych¹⁵. Wspomnienia Fieoktistowa stanowią nieocenione źródło dla ukazania tego typu powiązań i zależności.

924.

¹² Pojawiać się może pytanie o ewentualne powody takiego marginalnego potraktowania Fieoktistowa. Czy świadczyło to o swoście pojmowanym przemilczaniu osoby naczelnika GUdsD? A jeśli tak to czy przez twórców i redaktorów wspomnianych wydawnictw, czy ze względu na ogórne zalecenia władz? W wyżej wymienionych encyklopediach i słownikach zamieszczono wiele biogramów innych naczelników GUdsD, zarówno tych sprawujących urząd przed, jak i po, Fieoktistowie. Np.. Russkij Biograficzeskij Słowar A.A. Połowcewa (Moskwa 1896-1918) zamieścił biogramy czterech naczelników. Z kolei w encyklopedii Brockhousa i Efrona zamieszczono biogramy ośmiu z szesnastu naczelników GUdsD.

¹³ П. К. Мартяев, *Цвет нашей интеллигенции. Словарь-Альбом русских деятелей XIX века, в силуэтах, кратких характеристиках, надписях к портретам и эпитафиях*, Sankt Petersburg 1893, s. 307.

¹⁴ W prawie dwudziestostronicowym nekrologu działalności Fieoktistowa w cenzurze poświęcono zaledwie krótki akapit - Л. Майков, *Е. М. Феокистовъ (некролог)*, dz. cyt., s. 41-42.

¹⁵ Np. taką znaczącą postacią dla stosunków panujących w Królestwie Polskim była Maria Andriejewna Hurko, żona warszawskiego generał-gubernatora, której sporo miejsca poświęcił Fieoktistow w swoich wspomnieniach - Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz. cyt., s. 372-377, 398-402. Pisząc o Marii Andriejewnie Fieoktistow odnosi się m.in. do publikacji krakowskiego „Czasu”, czy innych opinii przedstawiających żonę Hurki jako „bezwolną wielbicielek Katkowa” („рабская поклонница Каткова” - tamże, s. 399.

J.M. Fieoktistow urodził się w 1829 r.¹⁶. Był synem ober-oficera. Uczęszczał do moskiewskiego gimnazjum, a następnie w 1847 r. rozpoczął studia na fakultecie prawa uniwersytetu moskiewskiego. W okresie studenckim przyjaźnił się z A. W. Łochwickim, i z K.N. Bestużewem-Rjuminem¹⁷. Podczas studiów Fieoktistow słuchał m.in. wykładów z dziejów powszechnych profesorów Tymoteusza Granowskiego i Piotra Kudrjawcewa. Obaj należeli do grona postępowych intelektualistów rosyjskich. Ich wykłady (szczególnie Granowskiego) były niezwykle wysoko oceniane przez studentów i moskiewską publiczność, ze względu na demokratyczne i antypańszczyźniane treści. Były to kręgi w których kształtował się młody Fieoktistow. Zbliżył się także do kółka N.G. Frołowa, do którego należały postacie tej miary co M.A. Bakunin, I.S.Turgieniew i inni. Intelektualne oblicze środowiska towarzyskiego w jakim dojrzewał przyszły zwierzchnik cenzury carskiej było wielokrotnie przywoływane dla ukazania skali jego późniejszej ewolucji światopoglądowej.

Na przełomie 1850-1851 nawiązał Fieoktistow bliższą znajomość z Wasilijem Piotrowiczem Botkinem¹⁸ i Iwanem Siergiejewiczem Turgieniewem zdobywającym właśnie wówczas coraz większe uznanie (o autorze „Szlacheckiego gniazda” i „Ojcowie i dzieci” – szerzej w dalszej części). W korespondencji z tym ostatnim, na pytanie Turgieniewa, jak widzi swoje literackie powołanie, Fieoktistow odpowiedział z dużą dozą szczerości: „Nie mam talentu literackiego, większa jest moja pasja do prac historycznych”¹⁹. Jego późniejszy dorobek pisarski w pełni odzwierciedlał to młodzieńcze rozróżnienie.

Debiutował w numerze lutowym 1852 r. słynnego „Современника” tekstem o publicznych wykładach wspomnianego Granowskiego. Pismo to, założone w 1836 r. przez Puszkina, w epoce mikołajewskiej uchodziło z trybuną rosyjskiego obozu postępowego²⁰. Paradoksem było, iż po wprowadzeniu liberalnej – w porównaniu z mikołajewską – ustawy cenzuralnej w 1865 r., właśnie to pismo stanie się pierwszą ofiarą represji cenzuralnych w 1866 r. Oprócz „Современника” Fieoktistow publikował swe prace na łamach „Московских Ведомости”, „Русского Вестника” oraz w „Отечественных Записках”. To ostatnie pismo zostanie później zamknięte z rozkazu władz carskich w 1884 r., a więc w okresie kiedy właśnie Fieoktistow sprawował urząd naczelnika GUDsD. Zestawienie postawy Fieoktistowa w latach 50. i 80. ukazywało nie tylko jego indywidualną przemianę, ale było charakterystyczne dla zmiany poglądów wielu przedstawicieli jego pokolenia.

¹⁶ W obszernym nekrologu zamieszczonym w: „Журнал Министерства Народно Просвещения”, dz.cyt. s. 26, podano datę urodzin w 1828 r.

¹⁷ Młodość Fieoktistowa szczegółowo opisuje: Л. Майков, Е. М. Феокистовъ (некролог), dz.cyt., s. 26-34.

¹⁸ Wasilij Piotrowicz Botkin, (1811-1869) publicysta, okcydentalista, przyjaciel wybitnych przedstawicieli świata kultury rosyjskiej i krajów Europy Zachodniej. Autor słynnej pracy *Listy o Hiszpanii*, drukowanych w latach 1847-1849 na łamach „Современника”, i wydanych w postaci książki w 1857 r. Dużo informacji na temat kontaktów Fieoktistowa z Botkinem – zob. Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz.cyt., rozdz. I (s. 5-45).

¹⁹ Л. Майков, Е. М. Феокистовъ. (некролог), dz.cyt. s. 31.

²⁰ Jednym z czołowych współpracowników „Современника” był Wissarion Bieliński.

Początek lat 50. XIX w. przynosi także znajomość z M.A. Katkowem, który będzie miał ogromny wpływ na postawę polityczną i ideową Fieoktistowa²¹.

Z osobą wspomnianego Turgieniewa związane były pierwsze doświadczenia Fieoktistowa z cenzurą epoki Mikołaja I. Autor „Ojców i dzieci”, po śmierci Gogola (w 1852 r.) napisał o nim niewielki artykuł i oddał go do zatwierdzenia przez cenzurę. Jednak ówczesny przewodniczący Petersburskiego Komitetu Cenzury Michaił Nikołajewicz Musin-Puszkin²² nie wyraził zgody na publikację. Turgieniew przesłał swoją pracę do moskiewskich przyjaciół Botkina i Fieoktistowa, bynajmniej nie w celu jej wydania, a jedynie zaprezentowania im jej na gruncie czysto prywatnym. Ci zaś zwrócili się do Katkowa, wówczas jeszcze liberała, by ten spróbował uzyskać akceptację cenzury moskiewskiej. Reakcja przewodniczącego komitetu moskiewskiego Władimira Iwanowicza Nazimowa²³ był znamienna: „Puszkin nie przepuścił, a ja przepuszczę”, doskonale ukazywała woluntaryzm ówczesnej cenzury²⁴. W konsekwencji burzy jaka wybuchła w związku z tą publikacją, Botkin i Fieoktistow zostali oddani pod nadzór policji²⁵. Właśnie wówczas dostrzec można było zjawisko jakże często powtarzające wśród elit rosyjskich: stopniową ewolucję postaw ideowych z pozycji postępowych w kierunku konserwatyzmu. O ile Botkin szybko oddalił się od swoich wcześniejszych poglądów, to metamorfoza Fieoktistow trwała dłużej. Nie była to jedyna różnica: Botkin wykazywał coraz większy strach i lęk, wręcz manię prześladowczą, odcinał się od „wolnomyślnych idei”²⁶. Już w okresie wojny krymskiej przeszedł na pozycje szowinistyczne i ultrakonserwatywne²⁷. Przemiana ideowa Fieoktistowa trwała dłużej. W przeciwieństwie do Botkina system władzy carskiej nie napawał go lękiem. Fieoktistow stopniowo ewoluował od liberalizmu do konserwatyzmu wraz z swym duchowym przywódcą Katkowem. Dopiero początek lat 60. XIX w., a szczególnie konsekwencje polskiego powstania uczyniły te zmiany wyrazistszymi. Zachował przy tym krytyczny osąd, a zarazem coraz bardziej wnikał i utożsamiał się z carskim systemem

²¹ Osoba M.A. Katkowa przewija się nieomal przez cały wspomnienia Fieoktistowa. Analiza ich związku wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Dodatkowo o wpływie Katkowa na Fieoktistowa – por. Hans J. Torke, *Introduction*, dz.cyt.

²² Мусин-Пушкин, Михаил Николаевич (1795-1862), kurator petersburskiego okręgu naukowego, od 1845 był przewodniczącym stołecznego komitetu cenzury, miał znaczący udział w cenzurowaniu utworów m.in. N.A. Niekrasowa czy L.N. Tołstoja – A.B. Мезьер, dz.cyt., s. 79.

²³ Назимов, Владимир Иванович (1802-1874), kurator moskiewskiego okręgu naukowego, w latach 1849-1855 przewodniczący moskiewskiego komitetu cenzury, później wileński generał-gubernator – A.B. Мезьер, dz.cyt. s. 80.

²⁴ Powołując się na jeszcze nie opublikowane w 1898 r. K. Bestużew-Riumina podkreślono, iż publikacja Turgieniewa była całkowicie niewinna. Istota sporu wynikała z faktu, iż z pochwalną oceną twórczości Gogola zgadzał się Nazimow, zaś Musin-Puszkin uważał Gogola za pisarza „lokajskiego” – Л. Майков, E. М. Феоктистовъ. (некролог), dz.cyt., s. 33.

²⁵ Fieoktistow wspominał, że o ostatecznym wymiarze kary dla Botkina i Fieoktistowa, zdecydował sam następca tronu Aleksander Nikołajewicz, ze względu na nieobecność w kraju cara Mikołaja I – E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 20.

²⁶ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 18.

²⁷ W. Śliwowska, *Postowie. Wasyl Botkin i jego „Listy o Hiszpanii”*, [w] W. Botkin, *Listy o Hiszpanii*, Warszawa 1983, s. 286-306. Botkin nie tylko usprawiedliwiał wszelkie represje władz (np. zamknięcie pisma braci Dostojewskich „Wremija”), a nawet wyrażał w tym względzie entuzjazm i dobrowolnie wszedł w szeregi apologetów caratu.

władzy. Botkin zbliżał się do urzędników komitetu cenzury jedynie na stopie towarzyskiej²⁸, zaś Fieoktistow utrzymywał kontakty raczej z dostojnikami państwowymi niż szeregowymi cenzorami.

Ten incydent można rozpatrywać na kilku płaszczyznach : w warstwie bezpośredniej ukazywał charakter cenzury mikołajewskiej, złożonych okoliczności i motywów zakazywania bądź zezwalania przez cenzurę na druk utworów dotyczących czołowych twórców literatury rosyjskiej. Istniały jednak także inne konteksty tej historii. Powyższe uwagi zostały szczegółowo przytoczone w nekrologu Fieoktistowa w 1898 r. na łamach oficjalnego organu carskiego ministerstwa. Dotyczyły osoby zmarłego naczelnika cenzury ukazując go w co najmniej dwuznacznym kontekście. Niezależnie bowiem od ocen, czy to literackich, czy dotyczących postawy poszczególnych aktorów tej historii, sprawa obnażała mechanizmy i słabości carskiej biurokracji. Zarazem ukazywała w szczególnym świetle koryfeusza carskiego systemu władzy : Katkowa i Fieoktistowa. Nawet jeżeli wówczas, w 1898 r., wymowę tekstu mógł osłabiać fakt, iż sprawa dotyczyła młodości obu postaci, z okresu poprzedzającego ich polityczną i ideową przemianę, to taki relatywizm ukazujący niezbyt chwalebne kulisy nie tylko cenzury, ale i całego systemu carskiej biurokracji, nie służył bynajmniej tworzeniu spiżowego obrazu władzy.

Łagodny wyrok dla Fieoktistowa w sprawie Turgieniewa oznaczał – oprócz nadzoru policyjnego – także „nakaz wstąpienia na służbę”²⁹. Rozpoczął pracę w kancelarii gubernatora moskiewskiego³⁰. Przez cały czas pozostawał pod nadzorem policyjnym co w znacznym stopniu kępowało swobodę młodego człowieka. Dopiero po trzech latach udało się Fieoktistowowi uzyskać paszport i zgodę władz na wyjazd zagraniczny. Pod koniec 1856 r. rozpoczął trwającą półtora roku podróż pod Europie Zachodniej, głównie Italii i Francji. Do kraju wysłał korespondencje, które były drukowane na łamach „Московских Ведомости”³¹.

Po powrocie do kraju, na przełomie lat 50. i 60. XIX w. Fieoktistow nadal obracał się w moskiewskich kręgach towarzyskich literackich i politycznych, które wydały wiele znaczących postaci³². Właśnie dzięki bliskiej znajomości z hrabiną Jelizawietą Wasiljewną Salias-de-Turnemir³³, Fieoktistow został w maju 1861 r. redaktorem moskiewskiego pisma „Русская Речь”. Nie tylko kierował całą redakcją, ale także tworzył na łamach tego pisma przegląd polityczny, co w ówczesnych warunkach cenzu-

²⁸ W. Śliwowska, *Posłowie*, dz.cyt., s. 295.

²⁹ E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 20.

³⁰ We nekrologu Majkow podaje, że od jesieni 1853 r., Patruszewa – w 1854 r.

³¹ Redaktorem „Московских Ведомости” w tym okresie był jeszcze W. F. Korsz. Katkow obejmie pismo później. Jak pisał Majkow w tych korespondencjach Fieoktistow dał się poznać z nowej strony : „jako mądry obserwator ówczesnej rzeczywistości i jako subtelny miłośnik i koneser starej sztuki i kultury włoskiej” – Л. Майков, E. M. Феоктистовъ. (некролог), dz.cyt., s. 35.

³² Poza licznymi wzmiankami nt. życia towarzyskiego Moskwy i Petersburga we wspomnieniach Fieoktistowa (rozdz. I, II, X) por. opis salonów hrabiny Salias i Nowosilcowów – Aleksy Suworin, *Dziennik*, Warszawa 1975, s. 145-147. W spotkaniach tych uczestniczyły osoby już znane jak i te które wielką karierę miały dopiero przed sobą A. Gołowaczew. Obok Fieoktistowa, Suworina znany pisarz N.S. Leskow, przyszły warszawski gen.-gubernator I.W. Hurko, etc.

³³ Jej córką – Maria Andrejewna – została żoną I.W. Hurko, warszawskiego gen.-gub.

ralnych było sporym wyróżnieniem świadczącym o dobrych relacjach z władzami³⁴. Ta pierwsza samodzielna próba zakończyła się jednak dość szybko : ostatni numer pisma kierowanego przez Fieoktistowa ukazał się 4 stycznia 1862 r.

Ten nieudany epizod dziennikarski zakończył pewien etap w życiu Fieoktistowa. Przekroczywszy trzydziesty rok życia skoncentrował się na karierze urzędniczej, zaś swoje ambicje twórcze ograniczył do historiografii.

Po upadku pisma przeniósł się do Petersburga zamykając tym samym młodzińczy, moskiewski etap życia. W 1863 r. został sekretarzem ministra oświaty do zadań specjalnych. Jego opinia o ówczesnym ministrze Aleksandrze Wasilewiczu Golowinie nie była jednak najlepsza³⁵. Dopiero współpraca z jego następcą, Dmitrijem Andriejewiczem hr. Tołstojem stała się punktem zwrotnym w jego dalszej karierze. Jego wcześniejsze doświadczenia dziennikarskie sprawiły, że powierzono mu zadanie kompilowania przeglądów prasy dla cesarza Aleksandra II³⁶. Miał więc możliwość zapoznania się z działalnością wydawniczą w różnych płaszczynach, co później będzie mógł wykorzystać stojąc na czele GUdSD.

W okresie powstania styczniowego odbył podróż służbową do Warszawy³⁷. Wypowiadał się też kilkakrotnie na temat „polskiego buntu” zarówno w publicystyce, jak i w pracach historycznych³⁸.

Podczas pracy w ministerstwie oświaty, Fieoktistow został oddelegowany, jako jeden z trzech przedstawicieli tego ministerstwa, do udziału w pracach komisji mającej na celu przygotowanie projektu nowej ustawy prasowej. Wykorzystano tym samym jego prawnicze wykształcenie oraz dziennikarską praktykę. Komisja ta działała w latach 1863-1865. Efektem jej działalności było opracowanie nowego prawa o cenzurze, które zostało zatwierdzone ukazem carskim 6 kwietnia 1865 r. Był więc Fieoktistow współtwórcą nowego systemu prasowego (cenzuralnego) w płaszczynie legislacyjnej, by następnie osiemnaście lat później realizować tą ustawę w praktyce bezpośredniego nadzoru nad wydawnictwami.

Reforma prasowa 1865 r. oznaczała jednak ostateczne przekazanie spraw cenzury z gestii ministerstwa oświaty do ministerstwa spraw wewnętrznych³⁹. Tym samym Fieoktistow, który pozostał urzędnikiem ministerstwa oświaty, oddalił się niejako od

---

³⁴ Początkowo podtytuł pisma przybliżał zakres poruszanej problematyki : *Przegląd literatury, historii, sztuki i życia społecznego w na Zachodzie i w Rosji*. Dopiero po połączeniu z „Moskowskim Wiestnikiem” pismo uzyskało prawo zamieszczania przeglądów politycznych.

³⁵ Golowin według Fieoktistowa był jedną z „ofiar wielkiej smuty” jaka zapanowała w Rosji po wojnie krymskiej. Uważał on, że zbawienie Rosji może nastąpić jedynie drogą wprowadzenia instytucji liberalnych. Szerzej o Golowinie i pracy Fieoktistowa w ministerstwie oświaty - E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., rozdz. IV, wszędzie.

³⁶ Hans J. Torke, *Introduction*, dz.cyt., s. II,

³⁷ E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 139-153. Tu m.in. spotkania z ówczesnym namiestnikiem Królestwa Polskiego w. ks. Konstantym i dowódcą wojsk rosyjskich Teodorem T. Bergiem, późniejszym ostatnim namiestnikiem Królestwa.

³⁸ Np. E.M. Феоктистовъ, *Польскія интриги в первой четверти нынешняго столетия*, „Русский Вестник”, T. 58, 1865, nr 11, s. 6-55.

³⁹ Proces przekazywania spraw cenzury z ministerstwa oświaty do ministerstwa spraw wewnętrznych został zapoczątkowany ukazem carskim z 10 marca 1862 r. i ostateczni zakończony ukazem z 6 kwietnia 1865 r. - por. H. A. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 191-194.

spraw związanych z cenzurą.

W czerwcu 1871 r. Fieoktistow objął funkcję redaktora „Журнал Министерства Народного Просвещения”. Pismo na którego czele stanął Fieoktistow było oficjalnym organem tegoż ministerstwa ukazującym się od 1834 r.⁴⁰. Wniosek podpisał ówczesny minister oświaty hrabia D.A. Tołstoj. Ten sam Tołstoj, który dwanaście lat później już jako minister spraw wewnętrznych, będzie inicjatorem objęcia przez Fieoktistowa funkcji naczelnika GUdsD.

Na stanowisku redaktora tego pisma Fieoktistow pracował przez jedenaście i pół roku, do 1 stycznia 1883 r., kiedy postawiono go na czele cenzury. Okres kierowania organem prasowym ministerstwa oświaty okazał się niezwykle owocnym dla jego dalszych publikacji, m.in. różnorodnych rozpraw historycznych, w tym wielu związanych z historią Polski przed- i porozbiorowej⁴¹.

Urząd naczelnika GUdsD obejmował Fieoktistow w szczególnym okresie. Sytuacja w Rosji uległa gruntownej zmianie po zabójstwie cara 1 marca 1881 r. Oznaczało to nie tylko wymianę ekipy rządzącej, ale przede wszystkim nowy kurs polityczny z konsekwencjami w różnych sferach życia wewnętrznego Rosji. Już tydzień po carobójstwie na posiedzeniu rady ministrów S. G. Strogonow, P.A. Wałujew i K.P. Pobiedonoscew postulowali ograniczenie swobód prasy⁴². Z racji formalnego nadzoru nad prasą, istotna była w tym zakresie zmiana na stanowisku ministra spraw wewnętrznych. M.T. Loris-Melikow zastąpił Nikołaj Pawłowicz Ignatiew. W swoich pamiętnikach Fieoktistow wystawiał mu jednoznacznie negatywną opinię⁴³. Znał go dość dobrze od lat 60. XIX w., jeszcze z okresu działalności Ignatiewa w służbie dyplomatycznej.

Dopiero nominacja D.A. Tołstoja na stanowisko ministra spraw wewnętrznych w pełni umocniła pozycję sił skrajnie konserwatywnych w elicie caratu. To właśnie Tołstojowi zawdzięczał Fieoktistow powołanie na stanowisko Naczelnika GUdsD z dniem 1 stycznia 1883 r. Niektórzy widzieli w tym ostateczne dopełnienie triumwiratu (Pobiedonoscew-Tołstoj-Katkow) rządzącego Rosją epoki Aleksandra III⁴⁴. Warto zwrócić uwagę, że z całą trójką łączyły Fieoktistowa bliskie i zażyłe więzi.

Przed omówieniem urzędowania Fieoktistowa na stanowisku naczelnika GUdsD warto przytoczyć kilka jego opinii na temat jego poprzedników i realizowanej przez nich polityki wobec prasy. W wspomnieniach Fieoktistowa można znaleźć wiele krytycznych uwag o wcześniejszych ekipach rządzących. Wskazywał m.in. na niekonsekwencję ministra P.A. Wałujewa, który z jednej strony piętnował „zarazę” rozpo-

---

⁴⁰ Ciekawą charakterystykę tego pisma dał L. Bazyłow oceniając, że był to miesięcznik „bardzo obszerny, poważny, pedantyczny i suchy, ale w pełni zasługujący na sformułowanie >kopalnia materiału<” – L. Bazyłow, *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 275.

⁴¹ Нр. Е. М. Феоктистов, *Интимная переписка последнего короля Польского*, „Русский Вестник”, 1875, nr 11;

⁴² Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161.

⁴³ Tak pisał Fieoktistow o ministrze N.P. Ignatiewie : „Komu w Rosji nie była znana smutna cecha jego charakteru, a zwłaszcza nieokiełznana, jakby nienasycona skłonność do kłamstwa? On kłamał, wskutek potrzeb swojej natury, kłamał na każdym kroku, jak ptak śpiewa, jak pies szczeka, tak on kłamał na każdym kroku, bez najmniejszej potrzeby i rachuby, nawet na szkodę samemu sobie” – Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 199.

⁴⁴ Жирков Г. В., *История цензуры*, dz.cyt., s. 163.

wszechnianą przez „Отечественные Записки”, z drugiej, jak nadmieniał Fieoktistow, kiedy przez wiele lat Wałujew pełnił urząd ministra spraw wewnętrznych nie podjął on żadnych zdecydowanych środków przeciwko temu pismu⁴⁵. W taki oto sposób, Fieoktistow przedstawiał siebie jako człowieka czynu, gdyż to za jego urzędowania zlikwidowano wspomniane pismo⁴⁶.

Opinia Fieoktistowa o swoim bezpośrednim poprzedniku również nie była najlepsza. Naczelnik GUdsD Paweł Piotrowicz Wiazemskij był przede wszystkim znany jako syn pisarza Piotra Andrejewicza⁴⁷. Fieoktistow szanując ojca, synowi wystawiał miazdzącą ocenę:

Książę Paweł Pietrowicz Wiazemskij w tym miejscu, które on wówczas zajmował, był w pełnym sensie tego słowa, osobą niepoczytalną. Jego ojciec odznaczał się umysłem wspaniałym i oryginalnym. Syn Piotra Andrejewicza, prawdopodobnie, także odznaczał się oryginalnością, tylko nie było w niej niczego rozumnego (...) i właśnie takiemu cudakowi powierzono kierowanie naszą prasą.⁴⁸

Już od połowy 1882 r. w związku z pogarszającym się stanem zdrowia (częściowy paraliż) ks. Wiazemskiego, coraz częściej zastępował go N. W. Waradinow jeden z ważniejszych członków Rady GUdsD⁴⁹. W związku z wspomnianą zmianą na stanowisku ministra spraw wewnętrznych na porządku dziennym stała kwestia znalezienia jego zastępcy.

Nominacja Fieoktistow w pełni spełniała oczekiwania Tolstoja. Przede wszystkim minister spraw wewnętrznych potrzebował na stanowisku naczelnika GUdsD człowieka w pełni zaufanego a zarazem sprawnego wykonawcę nowego kursu caratu. Zarazem Fieoktistow, w przeciwieństwie do swego poprzednika, nie pochodził z książęcego rodu, był więc „mniej dostojny”, więc tym łatwiej można mu było rozkazywać⁵⁰. Ponadto był on człowiekiem inteligentnym, roztroprnym, a nie jedynie tępym wykonawcą poleceń.

Wielu współczesnych nie od razu odgadło poglądy Fieoktistowa jako nowego naczelnika GUdsD. Jeszcze w okresie rządów Loris-Melikowa Fieoktistow wygłaszał

⁴⁵ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 241.

⁴⁶ „Отечественные Записки” otrzymały pierwsze ostrzeżenie w 1879 r. (za umieszczony w numerze styczniowym przegląd wydarzeń krajowych), drugie ostrzeżenie – w pierwszym roku urzędowania Fieoktistowa - w 1883 r. (za artykuł w numerze styczniowym: *Николадзе*) i ostatecznie w roku następnym zostały zlikwidowane decyzją Komitetu Czterech Ministrów.

⁴⁷ Podstawowe wskazówki bibliograficzne dotyczące ojca siódmego naczelnika GUdsD, Piotra Andrejewicza Wiazemskiego – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров.*, dz.cyt., s. 34-35, oraz Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 226-227. Z kolei Paweł Piotrowicz Wiazemskij – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров.*, dz.cyt., s. 35-36, Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 246.

⁴⁸ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 214-215.

⁴⁹ Варадинов Николай Васильевич (1817-1886) wielokrotnie pełnił obowiązki naczelnika GUdsD : w 1870, 1871, 1880 i 1882 zastępując odpowiednio Pochwisniewa, Szydłowskiiego, Grigorjewa i Wiazemskiego – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров*, dz.cyt., s. 31, oraz Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 241.

⁵⁰ Б. П. Балуйев, *Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика*, Moskwa 1971, s. 76.

opinie krytykujące stosowanie kar administracyjnych wobec prasy⁵¹. Jego ostateczny zwrot światopoglądowy i polityczny nastąpił po carobójstwie 1 marca 1881 r. Ci którzy znali jego liberalne oblicze z lat 50. nie zawsze umieli właściwie odczytać tą zmianę i jego związki z nową linią konserwatywnych kręgów w łonie caratu. I tak np. kiedy w 1884 r. przebywający na zesłaniu w Astrachaniu, słynny pisarz Nikołaj Czernyszewski, starał się o wydanie swoich dzieł zebranych, cyrkularz GUdsD bardzo szybko pozbawił go wszelkich złudzeń w tym zakresie⁵².

Inni doskonale orientowali się w ewolucji światopoglądowej dawnego liberała z lat 50. Wspominany wielokrotnie Iwan S. Turgieniew napisał: „Nowy rok 1883 zaczyna się niewesoło : śmierć Gambetty, życie Fieoktistowa”⁵³.

Bardzo szybko Fieoktistow stał się symbolem całego ówczesnego systemu cenzuralnego. W swoich wspomnieniach I. Jasinskij okres od 1 marca 1881 r. do połowy lat 90. XIX w. nazywa „ciemnymi czasami”. Wielokrotnie składał w tym czasie prośby o wydanie zezwolenie na wydanie różnych periodyków, jednak „ówczesny naczelnik GUdsD z uporem odmawiał zatwierdzenia mnie jako redaktora”⁵⁴. Abstrahując od jednostkowego przypadku autora tych wspomnień, trudno było uznać, że Fieoktistow w pełni osobiście decydował o wszystkich tego typu przypadkach w ramach imperium rosyjskiego. Ale mimo to, jako wieloletni naczelnik GUdsD, stał się najbardziej znanym obliczem firmującym cały system cenzuralny.

Fieoktistow był ósmym – spośród szesnastu – naczelników Głównego Urzędu do spraw Druku istniejącego w latach 1865-1917. Jak wspomniano sprawował ten urząd najdłużej: nieomal 13 i pół lat, co zważywszy 52-letni okres istnienia Urzędu stanowiło jedną czwartą. Podobnie jak większość jego poprzedników nie miał wcześniej formalnych związków z instytucjami cenzury. Spośród siedmiu pierwszych naczelników, tylko pierwszy naczelnik GUdsD Michaił Pawłowicz Szczerbinin, oraz bezpośredni poprzednik Fieoktistowa: Paweł Piotrowicz Wiazemskij, pełnili znaczące funkcje w instytucjach cenzury. Widoczne było, że władze preferowały na stanowisko naczelnika GUdsD osoby spoza bezpośredniego kręgu cenzury. Podobnie jak kilku innych naczelników Fieoktistow był literatem, historykiem i wykładawcą. Tym co w pewnym stopniu wyróżniało Fieoktistowa od poprzedników i następców, to doskonała znajomość świata dziennikarskiego: sam był publicystą, dziennikarzem, posiadał wieloletnie doświadczenie jako redaktor pism prywatnych i urzędowych, wreszcie

---

⁵¹ Tamże.

⁵² Charakterystyczne było, że GUdsD zareagował na pojawiające się pogłoski o tym jakoby „znajdujący się w Astrachaniu przestępca państwowy Nikołaj Czernyszewski zamierza wydać swoje dzieła zebrane” – Ерогов А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., t. II, Odessa 1913, s. 178. Niezależnie od tego, czy rzeczywiście Czernyszewski zamierzał wydać swe pisma, czy były to jedynie „pogłoski”, już sam fakt, iż „przestępca państwowy” przebywający na zesłaniu zamierzał drukować swoje utwory ukazywało w ciekawym świetle ówczesne złożone uwarunkowania carskiej „wolności słowa”.

⁵³ Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 77. Zacytowane słowa Turgieniewa – etycznie dwuznaczne – niejako zwróciły się przeciwko niemu samemu : autor „Szlacheckiego gniazda” zmarł kilka miesięcy później we wrześniu 1883 r. Fieoktistow przeżył go o 15 lat. Warto zaznaczyć, że w okresie urzędowania Fieoktistowa jako naczelnika GUdsD dokonano przekładu na język polski większości najważniejszych utworów Turgieniewa.

⁵⁴ И. И. Ясинский, *Мои цензора. (Из воспоминаний)*, „Исторический Вестник”, t. 32, феврал 1911, s. 542.

utrzymywał liczne kontakty towarzyskie ze ludźmi literatury i prasy⁵⁵.

Formalnie polityka cenzuralna w okresie rządów Fieoktistowa opierała się na ustawie z kwietnia 1865 r. Jednak znaczące zmiany wprowadzone zostały jeszcze przed objęciem przez niego stanowiska naczelnika GUdsD. Nowa polityka cenzuralna opierała się na dwóch filarach: tzw. ustawodawstwie cyrkularzowym na mocy ukazu z 16 czerwca 1873 r. i utworzonej ukazem z 27 sierpnia 1882 r. tzw. Radzie Czterech Ministrów. Te zmiany z jednej strony odchodziły gruntownie od ducha ukazu z 1865 r., z drugiej tworzyły zupełnie nową jakość w zakresie nadzoru władz nad wydawnictwami.

Nie wchodząc w szczegóły warto ukazać statystykę obrazującą stosowanie ustawodawstwa cyrkularzowego. Poniższa tabela ilustruje liczbę wydanych cyrkularzy do likwidacji w 1905 r.

Chronologiczny wykaz liczby cyrkularzy wydanych na podstawie ukazu 16 czerwca 1873 r.							
Rok	Liczba cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy
1873	8	1881	35	1889	14	1897	29
1874	10	1882	22	1890	15	1898	24
1875	11	1883	14	1891	11	1899	19
1876	12	1884	5	1892	34	1900	29
1877	6	1885	13	1893	34	1901	38
1878	-	1886	12	1894	32	1902	32
1879	1	1887	9	1895	13	1903	14
1880	2	1888	9	1896	30	1904	27

Źródło : М.К. Лемке, *В мире усмотрения (Ст. 140 и 156 уст. о ценз. и печ.)*, „Вестник Права”, 1905, сентябрь, s. 97-156. Tutaj szczególnie zestawienie zbiorcze – s. 102.

Według powyższego zestawienia w latach 1873-1904 łącznie wydano 564 cyrkularze. Dawało to średnią roczną trochę ponad 17 cyrkularzy (dokładnie 17,62). W oparciu o powyższe dane można pokusić się o pewne uwagi na temat sprawowania urzędu naczelnika GUdsD przez Fieoktistowa. Niejako naturalnym punktem odniesienia może być powszechnie panująca ówczesnie opinia o wyjątkowo represyjnym charakterze cenzury carskiej za rządów Aleksandra III. Warto zwrócić uwagę, że na okres urzędowania Fieoktistowa stanowił 40 % całego tego okresu (13 lat z 32). (dla uproszczenia, przyjęto 13 lat, od 1883 do 1895, jakkolwiek przez kilka pierwszych miesięcy 1896 r. formalnie sprawował on jeszcze urząd). Tymczasem w okresie jego urzędowania wydano 215 cyrkularzy, co stanowiło 38 % całości. Co ciekawe średnia roczna dla całego okresu 1873-1904 wynosiła 17,62, zaś dla okresu urzędowania Fieoktistowa 16,54 wydanych cyrkularzy. Nie był to więc okres szczególnych represji, a nawet sytuował się nieznacznie poniżej średniej wieloletniej. Tylko w trzech latach – 1892, 1893, 1894 – liczba wydanych cyrkularzy była wyższa niż średnia dla całego okresu. Owe uśrednienia nabierały jeszcze bardziej szczególnego wydźwięku, gdy zestawiało

⁵⁵ Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 76.

się je z okresem rządów jego poprzednika i następcy. Poprzednik Fieoktistowa : ks. Wiaziemskij w ciągu niecałych dwóch lat (1881 IV – 1882 XII) wydał 57 cyrkularzy co dawało średnią roczną 28,5 cyrkularzy, zaś za następcy Fieoktistowa : Sołowiewa urzędującego do XII 1899 wydano 102 cyrkularze, co dawało średnią roczną 25,5 cyrkularzy. Proporcje te jeszcze bardziej ulegały zmianie jeżeli z rozpatrywanego okresu wyłączyć początkowy okres obowiązywania ustawodawstwa cyrkularzowego, tj. lata rządów Aleksandra II (bez roku 1881 r., tj. bez dwóch pierwszych miesięcy poprzedzających carobójstwo 1 marca 1881 r.). Dla tak wyodrębnionego przedziału (1881-1904) rządy Fieoktistowa w cenzurze stanowiły 54 % całości tego okresu, ale już z kolei udział wydanych cyrkularzy wynosi jedynie 41,8 %. Widać więc było wyraźnie, że zarówno w okresie rządów swojego poprzednika ks. Wiaziemskiego, jak i w okresie urzędowania jego następców (Sołowjowa, ks. Szachowskoja i Zwierjewa) mających w potocznej opinii bardziej liberalny wizerunek powyższe statystyki odbiegały od potocznych opinii. Powyższe uwagi statystyczne nie służyły bynajmniej wybielania cenzury carskiej w okresie urzędowania Fieoktistowa. Zwracają jedynie uwagę, iż istota „ucisku” cenzuralnego nie mogła być sprowadzana wyłącznie do liczby rozporządzeń krępujących swobodę prasy. Dla ukazania istoty funkcjonowania cenzury tego okresu należałoby użyć innych metod badawczych, co znacząco wykracza poza ramy niniejszego tekstu.

Analiza treści ustawodawstwa cyrkularzowego ukazywała charakterystyczną cechę ówczesnego nadzoru cenzuralnego w Rosji : obok spraw wagi państwowej spotkać można było drobne incydentalne kwestie o charakterze stricte prywatnym. Np. w początkach urzędowania Fieoktistowa, w styczniu 1883 r. zakazano prasie podawania informacji o samobójstwie (prawdopodobnie z miłości) siostrzeńca kierownika Urzędu Kontroli Państwowej⁵⁶. Podobne przykłady można byłoby mnożyć. Wszystkie cyrkularze wydawane przez GUDsD, a podpisane przez Fieoktistowa, były rozsyłane do wszystkich guberni w całej Rosji jako wytyczne polityki cenzuralnej dla prowincjonalnych organów kontroli. Władze w Petersburgu nakazywały np. w jaki sposób należało w prasie informować o epidemii cholery⁵⁷, procedurach związanych z nadawaniem orderów państwowych⁵⁸, kwestiach religijnych podlegających rozstrzygnięciu przez prawosławny Św. Synod⁵⁹, informowaniu o kwestiach obronności⁶⁰, czy sposobu omawiania procesów politycznych⁶¹. Obok spraw bieżących w cyrkularzach podnoszono m.in. kwestię podawania w prasie informacji dotyczących osoby panującej i jego rodziny⁶². Ta ostatnia kwestia powtarzana wielokrotnie zarówno wcześniej, jak i w latach kolejnych, stawiała niejako naturalne pytanie o jakość carskiego nadzoru nad prasą. Wszak ochrona dobrego imienia cara powinna być jednym z głównych zadań cenzury. Dla wielu omawiających okres urzędowania Fieoktistowa właśnie ustawodawstwo

⁵⁶ Aleksy Suworin, *Dziennik*, Warszawa 1975, s. 33 (zapiska z dn. 29 stycznia 1883 r.)

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego [dalej APL, KGL], sygn. 1883/16, k. 13, cyrkularz z 30 lipca 1883 r.

⁵⁸ APL, KGL, 1884/7, k. 6, cyrkularz z 11 października 1884 r.

⁵⁹ APL, KGL, 1885/21, k. 10, cyrkularz z 3 sierpnia 1885 r.

⁶⁰ APL, KGL, 1886/12, k. 2, cyrkularz z 20 marca 1886 r.

⁶¹ APL, KGL, 1886/358, k. 8, cyrkularz z 4 marca 1887 r.

⁶² Np. APL, KGL, 1888/54, k. 3, cyrkularz z 9 lutego 1888 r.

cyrkularzowe stanowiło jeden z głównych wyznaczników jego rządów⁶³.

Drugim fundamentem nowego ładu prasowego po marcu 1881 r. był ukaz carski z 27 sierpnia 1882 r. „*O tymczasowych środkach dotyczących wydawnictw periodycznych*”⁶⁴. Powstał on z inicjatywy ministra spraw wewnętrznych D.A. Tołstoja⁶⁵. W ukazie podkreślono, iż użyto jedynie środków doraźnych, „do czasu wprowadzenia zmian w ustawodawstwie dotyczącym działalności prasy”. W istocie podważano dotychczas istniejące prawo prasowe. Ukaz z sierpnia 1882 r. nie tylko modyfikował główne założenia ustawy z kwietnia 1865 r., ale przede wszystkim „zmieniał jej ducha” na jednoznacznie reakcyjny i konserwatywny. Znacząco ograniczono zakres swobody pism, które otrzymywały tzw. trzecie ostrzeżenie (art. 1). Zobowiązano redakcje czasopism wychodzących bez cenzury wstępnej, by na każde żądanie ministra spraw wewnętrznych, ujawniały nazwiska autorów zamieszczanych w piśmie artykułów i notatek (art. 2)⁶⁶. Najważniejsze novum tego ukazu było zawarte w art. 3. Utworzona została tzw. Rada Czterech Ministrów⁶⁷. W jego skład mieli wchodzić ministrowie: spraw wewnętrznych, oświaty, sprawiedliwości i ober-prokurator Synodu. Dopuszczono także ewentualny udział innego ministra, lub naczelników innych centralnych instytucji rządowych, w zakresie spraw podlegających ich kompetencjom. Rada Czterech miała się zajmować sprawami wszystkich wydawnictw periodycznych: zarówno tych podlegających cenzurze prewencyjnej (wstępnej), jak i represyjnej⁶⁸. Decyzją Rady czasopisma mogły zostać zlikwidowane bez podania przyczyn, zawieszane na czas nieokreślony, dopuszczano także ingerencje w obsadę stanowisk redaktorów i wydawców. Radzie przekazane zostały kompetencje uprzednio należące do Senatu Rządzącego, którego uprawnienia w zakresie nadzoru nad prasą zostały znacząco ograniczone⁶⁹. Tym samym ukaz z 27 sierpnia 1882 był niemal całkowitym odejściem od „liberalnego” ducha ustawy z 1865 r.

Główną rolę w Radzie Czterech odgrywali: D.A. Tołstoj jako minister spraw wewnętrznych (po 1889 zastąpiony I.N. Durnowo) oraz K.P. Pobiedonoscew. Ministrowie oświaty I.D. Deljanow i sprawiedliwości D.N. Nabokov, a po 1885 r. N.A. Manasein, odgrywali drugorzędną rolę⁷⁰. Tym samym zakres władzy naczelnika GUDsD,

⁶³ А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 178-180.

⁶⁴ *Полное Собрание Законов*, [dalej: ПСЗ], собр. 3, т. 2, , nr 1.072 – ukaz z 27 sierpnia 1882 r.: „*О временных мерах относительно периодической печати*”.

⁶⁵ Пор. Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161; Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 76.

⁶⁶ Trudno mówić o zagadnieniu tajemnicy dziennikarskiej w II połowie XIX w., stąd też postrzegano ten zapis głównie jako próbę wywarcia presji na prasę, represyjnego ograniczenia swobód dziennikarskich, zastraszenia, zmuszania redakcji i dziennikarzy do autocenzury.

⁶⁷ Nie była to nazwa oficjalna tego ciała. W ustawie wymieniono jedynie owych czterech ministrów. Zaznaczono zarazem – w art. 3 – że porządek obrad odbywał się będzie według ogólnych zasad dla przewidzianych dla ciał kolegialnych.

⁶⁸ Zgodnie z ustawą z 6 kwietnia 1865 r. z cenzury prewencyjnej zwolnione zostały czasopisma ukazujące się w Petersburgu i Moskwie. Formalnie nie było ustawowych przeszkód, by zwolnienie z cenzury wstępnej dotyczyło także wydawnictw ukazujących się poza obydwoma stolicami Cesarstwa. Jednakże w praktyce wszelkie podania pism prowincjonalnych o zwolnienie z cenzury wstępnej były odrzucane, aż do 1900, kiedy to władze wydały zgodę dla reakcyjnego i szowinistycznego „Kijewlanina”.

⁶⁹ Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161.

⁷⁰ Znalazło to także odbicie we wspomnieniach Fieoktistowa. Postacie D.A. Tołstoja i K.P. Pobiedo-

który uprzednio podlegał jedynie ministrowi spraw wewnętrznych, został znacząco ograniczony przez równoległe podporządkowanie go Radzie Czterech Ministrów.

Stworzony w początkach lat. 80 XIX wieku reakcyjny system prasowy posiadał jednak specyficzne cechy. Oczywiście nie sposób omówić w niniejszym tekście wszystkich złożonych aspektów jego funkcjonowania, warto jednak zwrócić uwagę na kilka szczególnych kwestii. Z pewnością jednym z kluczowych zagadnień były granice wszechwładzy cenzury wobec wydawnictw periodycznych. W świetle powyższych ukazów wydawać by się mogło, że władze carskie nie były w żaden sposób ograniczane. Tymczasem można wskazać wiele przykładów, że władze częstokroć same się ograniczały, bądź też nie wykazywały ostatecznej determinacji w walce ze swoimi periodycznymi przeciwnikami. Przykłady tego podaje sam Fieoktistow w swoich wspomnieniach w odniesieniu do słynnego „Голосы” : „Jeżeli by on [hrabia D.A. Tołstoj] rzeczywiście chciał zamknąć pismo «Голос», to zapewne [nikt] długo by mu się nie sprzeciwiał, no i tu, tak jak we wszystkim wyrażało się znamienne cechy jego charakteru”⁷¹. Podobnych przykładów było więcej. Jakkolwiek wspomniany „Голос” został ostatecznie zamknięty w 1884 r., to w przypadku wielu pism władze carskie nie posuwały się do ostatecznych rozwiązań. To ciekawy problem wielokrotnie podnoszony w związku z działalnością carskiej cenzury : dlaczego władze dysponujące zarówno siłą jak i prawnymi uzasadnieniami, powstrzymywały się od zdecydowanych działań wobec niektórych organów prasowych. Czy jakąś rolę odgrywały względy natury formalnej, czy zaniechanie było efektem rozgrywek w obrębie elity władzy carskiej, czy decydował swoiście rozumiany wzgląd na opinię publiczną ? Podobne niekonsekwencje wykazywał carat w walce z ruchami rewolucyjnymi. Procesy polityczne lat 80. obfitowały w przykłady politycznej, sądowniczej i administracyjnej bezwzględności przeplatanej z zachowaniami niejednoznaczными w społecznym odbiorze.

Jak wspomniano najważniejsze postanowienia ustawodawcze zostały wydane jeszcze przed objęciem przez Fieoktistowa urzędu naczelnika GUdSD. Nie oznaczało to jednak, że w okresie jego długiego 13-letniego urzędowania nie podejmowano żadnych prac legislacyjnych. Car Aleksander III zatwierdził kilkanaście ukazów, bezpośrednio lub pośrednio związanych czy to ze sprawami cenzury czy warunkami funkcjonowania wydawnictw. Warto wymienić kilka z nich.

Już w pierwszym roku urzędowania Fieoktistowa dokonano reorganizacji Kaukaskiego Komitetu Cenzury na podstawie ukazu carskiego z 26 kwietnia 1883 r.⁷², i

---

noscewa przewijają się bardzo często we wszystkich okresach życia i kariery Fieoktistowa. Z kolei minister oświaty Deljanow wzmiankowany jest sporadycznie (w rozdziale poświęconym pracy Fieoktistowa w cenzurze tylko trzy razy), minister sprawiedliwości Nabokow wymieniany został w związku z innymi - nie cenzuralnymi - sprawami.

⁷¹ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 240.

⁷² *Полное Собрание Законов*, собр. 3, т. 3, [dalej: ПСЗ], nr 1.522 - „О установлении инстytucии Краю Кавказскому”. Sprawy Kaukaskiego Komitetu Cenzury omawiał rozdział V (art. 85-90). Został on podporządkowany ministrowi spraw wewnętrznych za pośrednictwem GUdSD. Miał on się zajmować zarówno cenzurą wewnętrzną, jak i zewnętrzną (druków przywożonych z zagranicy) wydawnictw w językach : gruzińskim, ormiańskim i innych „wschodnich językach” (art. 86, pkt 3) jak również nadzorem nad drukarniami, litografiami, etc. oraz kontrolą „fotografii w Tyflisie” (art. 86, pkt 4).

doprecyzowano w roku następnym⁷³ i w latach kolejnych⁷⁴. W związku z reorganizacją szkolnictwa prawosławnego dokonano zmian w zakresie cenzury duchownej. Zapoczątkował je ukaz z 20 kwietnia 1884 r.⁷⁵ którego inicjatorem był Ober-Prokurator Synodu K.K. Pobiedonoscew. W 1885 r. na mocy ukazu z 17 grudnia (z wejściem w życie od 1 stycznia 1886 r.), dokonano zmian w funkcjonowaniu Moskiewskiego Komitetu Duchowno-Cenzuralnego. Związane z tym były zmiany w odpowiednich punktach ustawy cenzuralnej (art. 187-198)⁷⁶.

W związku z rozwojem rynku wydawniczego utworzono w Wilnie, Kijowie, Odessie i Rydze nadzór nad podmiotami gospodarczymi [m.in. drukarniami, litografiami, księgarniami] związanymi czy to z wydawaniem, drukowaniem czy z handlem prasą i książkami. Ukaz z 20 stycznia 1886 r. przewidywał utworzenie stanowisk inspektorów do spraw druku w tych miejscowościach. Jakkolwiek mieli oni bezpośrednio podlegać pod władze lokalne (w Wilnie, Kijowie i Odessie pod generał-gubernatorów, w Rydze pod gubernatora) to ogólny nadzór miał sprawować GUdsD⁷⁷.

Poza sprawami stricte cenzuralnymi GUdsD zajmował się także m.in. nadzorem nad rozpowszechnianiem słowa drukowanego (biblioteki i czytelnie)⁷⁸

Długie urzędowanie Fieoktistowa pozostawiło wiele świadectw ukazujących specyfikę dnia codziennego urzędowania Fieoktistowa. Cenzor Anatolij Jewgienijewicz Jegorow (Konsparov)⁷⁹ wspominał go jako „człowieka nietuzinkowego umysłu”, którego decyzje zawsze „charakteryzowały się obiektywizmem, bezstronnością i trafnością spojrzenia”⁸⁰. A. Suworin w swoich pamiętnikach pozostawił wiele wzmianek ukazujących obraz codziennych stosunków pomiędzy władzami a przedstawicielami prasy. Wspominał m.in. jak wielokrotnie był wzywany poprzez Fieoktistowa do stawienia się przed obliczem ministra spraw wewnętrznych I. L. Goremykina. W tych relacjach Suworina, Fieoktistow występował jako swoisty pośrednik pomiędzy władzą zwierzchnią a redaktorami⁸¹.

W tego typu relacjach pojawiała się – nie zawsze artykułowana wprost – ciekawa kwestia wielowymiarowości sytuacji w jakiej znajdowały się osoby zajmujące wysokie urzędy państwowe. Można byłoby wskazać trzy podstawowe płaszczyzny

⁷³ ПСЗ, собр. 3, т.4, nr 1.999 – ukaz z 31 stycznia 1884 r. : „O ustaleniu składu Kaukaskiego Komitetu Cenzury”.

⁷⁴ ПСЗ, собр. 3, т. 7, nr 4.559 – ukaz z 9 czerwca 1887 r. : „O zmianie zakresu władzy Naczelnika, jego Rada także gubernatorów i naczelników powiatów na Kaukazie” – art. I, pkt. 8 – powierzał nadzór nad wydawnictwami ukazującymi się poza Tyflisem lokalnym wicegubernatorom, precyzował także nadzór wydawnictw w „językach lokalnych”.

⁷⁵ ПСЗ, собр. 3, т. 4, nr 2.160 – ukaz z 20 kwietnia 1884 r.

⁷⁶ ПСЗ, собр. 3, т. 5, nr 3.385 – ukaz z 17 grudnia 1885 r.

⁷⁷ ПСЗ, собр. 3, т. 6, nr 3.461 – ukaz z 20 stycznia 1886 r.

⁷⁸ ПСЗ, Собр. 3, Т. 4, nr 1.941 – ukaz z 5 stycznia 1884 r..

⁷⁹ Анатолий Евгеньевич Егоров (Конспаров), ur. 1842, zm. po 1917, wieloletni cenzor, rozpoczął prace w 1866 w komitecie cenzury w Moskwie, następnie w S. Petersburgu, wreszcie w Odessie, gdzie po roku 1906 r. pełnił funkcję starszego cenzora komitetu cenzury zagranicznej - A.B. Мезьер, dz.cyt., s. 80., Jegorow pozostawił obszerne pamiętniki cenne dla poznania wewnętrznych stosunków i mechanizmów funkcjonowania cenzury: *Страницы из прожитого*, cz. I- II, Odessa 1913.

⁸⁰ А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 149.

⁸¹ A. Suworin, *Dziennik*, op. cit., s. 137 – zapiska z dn. 20 stycznia 1896 r.

postrzegania postaci pokroju naczelnika GUdsD : 1) jako urzędnika – biurokraty; 2) jako urzędnika – polityka; 3) jako urzędnika – członka elity władzy. W tym ostatnim wypadku elita rozumiana była nie tylko w kategoriach stricte politycznych, ale szerzej, także w kategoriach towarzyskich, salonowych, dworskich, w ramach których wzajemne powiązania towarzysko-salonowe były traktowane na równi, jeżeli wręcz nie dominowały nad relacjami stricte politycznymi czy ideowymi. Taki pragmatyczny, utylitarny ogląd relacji w łonie władz carskich wymaga jednak dalszego doprecyzowania zarówno w zakresie metod i zakresienia obszaru badawczego.

Jegorow wspominał, że Fieoktistowa jako naczelnik GUdsD był „skrajnie leniwy”⁸². Nie lubił przesiadywać w Głównym Urzędzie do spraw Druku i często odwlekał rozpatrywanie różnych spraw. Często przez cały tydzień nie pojawiał się w kierowanej instytucji. Kiedy pod jego nieobecność pojawiały się sprawy wymagające pilnego rozpatrzenia nakazywał przesłanie ich do domu w niedzielę i święta. Z pewnością nie wpływało to właściwie na pracę podległych mu urzędników w GUdsD. Z czasem nauczyli się oni, że różne niewygodne pisma wymagające akceptacji zwierzchnika, można było podsuwać mu wraz z całą masą innych nagromadzonych przez tydzień dokumentów. Z drugiej jednak strony tenże Jegorow podkreślał, że jeżeli jakaś sprawa zainteresowała Fieoktistowa, to umiał on „przejawić wytrwałość i zdolność pióra”⁸³. Inną przewijającą się we wspomnieniach cechą Fieoktistowa była jego wyniosłość i dystans w stosunku do petentów. P.P. Gnedicz podkreślał, że Fieoktistow zawsze kazał długo czekać na siebie w poczekalni, gdzie też najczęściej – z chłodnym wyniosłym dystansem – przyjmował gości⁸⁴.

Otwarte pozostawało pytanie na ile Fieoktistow sprawował realną władzę nad podległymi mu cenzorami. Można zaryzykować twierdzenie, że swoją uwagę koncentrował jedynie na kluczowych sprawach interesujących czy to cara, czy osoby z najwyższych kręgów caratu. Bieżąca, częstokroć rutynowa działalność cenzorska nie wymagała od niego bezpośrednich interwencji poza ogólnie znanymi pryncypiami polityki cenzuralnej caratu. Antycypując późniejszą sytuację warto wskazać, iż również niewielką uwagę poświęcał funkcjonowaniu prowincjonalnych instytucji cenzury. W tym zakresie Fieoktistow nie stanowił bynajmniej wyjątku. Zarówno jego poprzednicy, jak i bezpośredni następcy również główną swą uwagę poświęcali na wydawnictwa ukazujące się w obu stolicach.

Charakterystyczne, że działalności Głównego Urzędu ds. Druku nie można było ograniczać do wąsko rozumianej cenzury wydawnictw periodycznych czy książkowych. Kontroli podlegały wszelki środki komunikacji publicznej (nuty, reklamy, druki akcydensowe etc.) w tym także reprodukcje mistrzów malarstwa rosyjskiego⁸⁵.

⁸² А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 149.

⁸³ Тамże.

⁸⁴ П.П. Гнедичь, *Последние орлы. (Силуэты конца XIX века)*, „Исторический Вестник”, т. 32, 2, февраль 1911, s. 471.

⁸⁵ Np. w 1885 r. cyrkularz GUdsD nie zezwolił na drukowanie i rozpowszechnianie pod wszelkimi postaciami obrazów Ilji Reprnina „*Iwan Groźny i jego syn 16 listopada 1581 r.*” oraz obrazów innych malarzy sięgających po drażliwe tematy czasów Iwana Groźnego - А. Егоров А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., Т. II, s. 178.

Stosunek Fieoktistowa do prasy najlepiej charakteryzowały jego następujące słowa: „Prasa to wielkie dobro, jednak może ona służyć za źródło wielkiego zła, szczególnie u nas”⁸⁶. Tłumaczył to przede wszystkim niskim stanem świadomości i oświaty społeczeństwa rosyjskiego. „Większość naszej publiczności zamiast podręczników, wzięła gazety i z nich czerpała wszelką mądrość”. Stąd wynikała potrzeba chronienia nieprzygotowanych i nieświadomych czytelników. Według Fieoktistowa jedynym wybawieniem było to, że pojawiło się grono osób, takich jak Katkow czy Aksakow, którzy wnosili nieco jasności w panujący w Rosji chaos pojęć⁸⁷.

Krytykował poprzedników (m.in. ministra Ignatijewa i naczelnika GUdsD ks. Wiazemskiego) za walkę z prasą łotewską i estońską. Uważał, że większe niebezpieczeństwo dla caratu stanowiła prasa rosyjska, której „nieprawomyślnie” tendencje były znacznie bardziej niebezpieczne dla samodzierżawia. Jednak największe zło dostrzegał Fieoktistow w prasie żydowskiej⁸⁸. Zarysowany tutaj problem stosunku caratu do prasy poszczególnych mniejszości zamieszkujących imperium rosyjskie wykracza jednak poza ramy niniejszego tekstu. Warto jednak zaznaczyć, że nie tylko z polskiego punktu widzenia, był to szczytowy okres rusyfikacji, represji politycznych i ucisku społecznego. W świetle przytoczonej powyżej opinii Fieoktistowa pryncypia polityki caratu wobec mniejszości nie zawsze jednak pokrywały się z potocznym postrzeganiem ich przez Polaków. Podniesiony przez Fieoktistowa problem oceny relacji wewnętrznych stosunków w państwie carów wymagał pewnego zniuansowania. Fieoktistow niewielką uwagę przywiązywał do kontroli działalności wydawnictw prowincjonalnych, a więc ukazujących się poza obiema stolicami. O stanie ówczesnego marazmu jaki istniał za urzędowania Fieoktistowa najlepiej świadczył fakt, intensywnych działań podejmowanych przez jego następców. I tak już po jego odejściu podjęto próby uregulowania tzw. ustawodawstwa cyrkularzowego. Efektem tych wszystkich zaniedbań był także zastój kadrowy instytucji. Było to tym bardziej znaczące, że właśnie w okresie rządów Fieoktistowa nastąpił dynamiczny rozwój rosyjskiej rynku wydawniczego. Tymczasem ilość etatów w instytucjach cenzury nie uległa zmianie. Bezsprzecznie miało to wpływ na jakość pracy podległych mu urzędników. Inna sprawa, że takie przeciążenia nadmiarem obowiązków cenzorskich często przynosiły różne efekty. Wielu cenzorów przytłoczonych pracą wykonywało swoje obowiązki mniej dokładnie. Z drugiej jednak strony nie zawsze oznaczało to polepszenie sytuacji wydawnictw. Otwierała się bowiem furka do różnego rodzaju działań nieformalnych np. o charakterze korupcyjnym etc.

O ile represje wobec prasy liberalnej, czy opozycyjnej wobec caratu (oczywiście w ramach dopuszczalnych w ówczesnej Rosji) zostały dość dobrze opisane w literaturze (np. „wspomniane „*Отечественные Записки*”, „*Голос*” etc.) to rzadziej w literaturze omawiano działania władz cenzuralnych podejmowane wobec pism konserwatywnych, reakcyjnych, czy utożsamianych z ortodoksyjnym samodzierżawiem. Dobrą ilustracją złożoności polityki caratu wobec prasy stanowił przypadek „*Московских*

⁸⁶ Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 239.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże, s. 201.

Ведомости". Powszechnie uznawano organ Katkowa za kwintesencję reakcyjności rządów Aleksandra III, a nawet szerzej ideologiczny filar rosyjskiego samodzierżawia. Mimo to, i w stosunku do tego pisma cenzura miała niejednokrotnie zastrzeżenia, którym dawała wyraz w postaci radykalnych działań cenzorskich.

Jeszcze w 1866 r., a więc w okresie kiedy „Московские Ведомости” przeżywały swoje „wielkie dni chwały” w ramach walki z „polskim buntem”, na periodyk Katkowa spadły pierwsze represje cenzury. W stosunkowo krótkim okresie czasu pismo otrzymało kolejne trzy ostrzeżenia, z których ostatnie oznaczało zawieszenie wydawania pisma na 2 miesiące⁸⁹. Kolejne nieporozumienia pomiędzy Katkowem a cenzurą miały miejsce na początku lat 70. XIX w. W 1870 r. pismo otrzymało pierwsze ostrzeżenie, w roku następnym drugie⁹⁰. Z kolei w 1874 r. „Московские Ведомости” zawieszono na trzy dni bez podania przyczyn. Wszystkie te działania władz – podejmowane wobec pisma będącego symbolem postawy propaństwowej – miały charakter jednoznacznie ostrzegawczy zmierzający do potwierdzenia niepodważalnej hegemonii samodzierżawia nawet wobec najbardziej lojalnych stronników. W okresie późniejszym, kiedy cenzurą kierował Fieoktistow pismo Katkowa otrzymało ostrzeżenia w 1890 i 1892 r., a w roku 1891 wstrzymano sprzedaż uliczną pisma⁹¹.

Rosnąca pozycja Katkowa budziła niezadowolenie nawet samego cesarza. Po przeczytaniu jednego z artykułów w „Московских Ведомостях” o trójprzymierzu Aleksander III miał powiedzieć:

Artykuł jest nieprzyzwoity. Katkow chce odgrywać rolę jakiegoś dyktatora, kierowanie polityką zagraniczną należy do mnie i ja odpowiadam za jej skutki, a nie pan Katkow. Rozkazuję dać mu pierwsze ostrzeżenie, trzeba okiełznać to szaleństwo, wszystko w końcu ma swoje granice⁹².

Wobec takiej postawy cara, sytuacja Fieoktistowa, była wyjątkowo niezręczna: z jednej strony trudno mu było lekceważyć polecenia monarchy, z drugiej był blisko związany z Katkowem⁹³. Niezależnie jednak od kroków podejmowanych przeciwko „Московских Ведомости”, Fieoktistow pozostał wiernym współpracownikiem pisma aż do śmierci Katkowa⁹⁴. Stawiało to w ciekawym świetle działania cenzury carskiej: pismo będące jednym z głównych orędowników caratu posiadało za współpracownika naczelnika cenzury, który jednocześnie firmował represje podejmowane wobec tego periodyku.

Podobne represje dotknęły „Гражданина”. Pismo to wydawane przez księcia Władimira Mieszczerskiego uznawano za tubę najbardziej wstecznych sił konserwa-

⁸⁹ В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 1.

⁹⁰ W 1870 r. artykuły wstępne w numerach 2 i 3, w 1871 r. także za artykuł wstępny w nr 50 – В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 2. Warto zaznaczyć, że większość artykułów wstępnych w „Московских Ведомостях” była autorstwa samego Katkowa.

⁹¹ В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 6.

⁹² А. Суворин, *Дневник*, dz.cyt., s. 291. Суворин cytując słowa cara powoływał się na wspomnienia Lubimowa.

⁹³ Ostatecznie jednak w przywołanym przypadku organ Katkowa nie otrzymał ostrzeżenia – por. В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt. s. 5.

⁹⁴ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 42.

tywno-rekacyjnych caratu. Już w latach 70. XIX wieku władze dały pismu kilka ostrzeżeń⁹⁵. W okresie rządów Fieoktistowa ponawiano kolejne ostrzeżenia w latach 1885 i 1888, a nawet kilkakrotnie wstrzymano sprzedaż uliczną pisma, co znaczące uderzało w finanse wydawnictwa⁹⁶.

Złożoność ówczesnych realiów można byłoby ukazać na przypadkach poszczególnych twórców literatury rosyjskiej. W 1887 r. cenzura petersburska zabroniła kolejnego wydania bajek M.E. Sałtykowa-Szczedrina, mimo, że wcześniej zostały one opublikowane z pełną aprobatą cenzury. Oficjalnym powodem była ich „nieprawomyślna tendencja”⁹⁷. Ta ogólna formuła skrywała złożony charakter tego utworu pisanego językiem ezopowym. W pierwotnej wersji, która nie wzbudziła zastrzeżeń cenzury, bajki Sałtykowa zostały opublikowane w postaci 240-stronicowej książki której cena była stosunkowo wysoka co ograniczało potencjalny krąg odbiorców. Część z nich była wcześniej publikowana na łamach różnych periodyków rosyjskich. Inicjatywa wydawnicza podjęta w 1887 r. zmierzała do nowego opublikowanie poszczególnych bajek w postaci oddzielnych tanich wydawnictw broszurowych przeznaczonych dla „szerokiego rozpowszechnienia w narodzie”⁹⁸. Wykładnia interpretacyjna tychże bajek oczami cenzora ukazywała charakter typowej analizy cenzora epoki Fieoktistowa⁹⁹. W swoich wspomnieniach Fieoktistow wskazywał na cały szereg różnych uwag i uwag. Sałtykow był blisko związany z „Отечественными Записками”¹⁰⁰. Pismo to zawsze zwracało szczególną uwagę policji carskiej. Fieoktistow wspominał, że ówczesny dyrektor departamentu policji (a późniejszy minister spraw wewnętrznych) W.K. Plewe nadmieniał mu, iż podczas rewizji u anarchistów znajdowano stosunkowo mało zakazanych książek, jednak zazwyczaj wśród dobytku podejrzanych wyróżniały się „Отечественные Записки”¹⁰¹. Owa zbieżność stanowić mogła wystarczający powód dla podjęcia zdecydowanych działań cenzury niezależnie od samej treści inkryminowanego tekstu. Jako element dodatkowo obciążający Sałtykowa Fieoktistow wymieniał przedruki jego utworów w rewolucyjnych czasopiśmie ukazujących się poza granicami Rosji. Jednocześnie jednak zaznaczał, że drukowano tam takie utwory Sałtykowa, których „on sam nie pozwalał, lub cenzura nie zezwoliła jemu drukować w Rosji”¹⁰². Podsumowując Fieoktistow stwierdził, że „tego wszystkiego było wystarczająco dużo, żeby ostatecznie rozprawić się z jego pismem, jednak hrabia [D.A.] Tołstoj wahał się po części dlatego, że Sałtykow był jego szkolnym kolegą, (...) a głównym po-

⁹⁵ Np. w 1874 r. „Grażdanin” otrzymał pierwsze ostrzeżenie za art. w nr 10 z tego roku „Два слова по поводу мнения князя Бисмарка”; drugie ostrzeżenie w 1876 r. za artykuł w nr 36 „Московская университетская история 1861”. W roku następnym, 1877, „Grażdanin” otrzymał trzecie ostrzeżenie wraz z zawieszeniem pisma na 4 miesiące - В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt. s.4-5.

⁹⁶ Sprzedaż uliczną „Гражданина” wstrzymano : dwukrotnie w 1888, a następnie w 1890 i 1891 - tamże, s. 5-6.

⁹⁷ А. С. Николаев, М.Е. Салтыков-Щедрин и цензура. „Красный Архив”, t. II, 1922, s. 229-233.

⁹⁸ Tamże, s. 229.

⁹⁹ Np. bajki „Премудры пискорз”, „Само-выдзiedzичzony зяжак”, „Бидны wilk”, „Сяседзи”, „Караś-idealista”.

¹⁰⁰ К.К. Арсениев autor biogramu Sałtykowa w encyklopedii Brockhaus, Efron pisał, że do zamknięcia pisma w 1884 r. Sałtykow pisał niemal wyłącznie dla tego czasopisma.

¹⁰¹ Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt. 240- 241.

¹⁰² Tamże, s. 241.

wodem było wzbudzenie niezadowolenia w społeczeństwie¹⁰³. Owa obawa ministra spraw wewnętrznych przed negatywnymi reakcjami społecznymi stawiała całą carską politykę cenzuralną w szczególnym świetle. Była to więc zaiste ciekawa interpretacja poczynań władzy carskiej uznawanej za najbardziej reakcyjną w II połowie XIX w. Ten spłot działań cenzorskich trudny był to jednoznacznego doprecyzowania. Określenie właściwej interpretacji w przypadku języka ezopowego, a jednocześnie uwzględnienie wspomnianych nacisków ze strony policji, uwarunkowań rynku wydawniczego skierowanego do masowego, niewykształconego odbiorcy, wreszcie powiązań o charakterze towarzyskim, wszystko to doskonale ukazywało złożoność ówczesnych realiów. Na tym tle jednoznaczne wskazanie co było rzeczywistym efektem rutynowych działań cenzury, co wykonywaniem zaleceń policji, co dbałością władz o spokój społeczny czy szeroko rozumianą „walką o rząd dusz”, stawiało w szczególnym świetle pytania o charakter partykularnych zachowań urzędniczych. Podobne przypadki można byłoby mnożyć.

Omówienie wszystkich zagadnień związanych z działalnością Fieoktistowa jako naczelnika GUdSD wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Czołowej postaci literatury rosyjskiej L.N. Tołstojowi ze zrozumiałych względów poświęcił on wiele miejsca w swoich wspomnieniach¹⁰⁴. Podobnie złożone kwestie związane były z tzw. funduszem gadzinowym służącym finansowaniu przez carat zarówno rosyjskich jak i zagranicznych periodyków¹⁰⁵.

Aktywność Fieoktistowa jako naczelnika cenzury obejmowała głównie pierwsze dziesięciolecie jego urzędowania. Już w początkach lat 90. stan zdrowia Fieoktistowa zaczął stopniowo się pogarszać. Jak wspominał Jegorow: „W ostatnich latach swojego życia Fieoktistow dziecił i stopniowo tracił fizyczne i umysłowe siły”¹⁰⁶. W tym okresie rzeczywistym kierownikiem GUdSD był Wasilij Siemionowicz Adikajewskij¹⁰⁷, który coraz częściej zastępował Fieoktistowa przedłużając tym samym jego urzędowanie. Po śmierci Aleksandra III, w pierwszych latach rządów Mikołaja II trwanie Fieoktistowa na urzędzie dodatkowo umożliwiały spory w obrębie carskiej elity władzy co do wyboru osoby jego następcy¹⁰⁸. W ostatnim miesiącu jego urzędowania na stanowisku GUdSD wydarzyła się katastrofa na Polu Chodyńskim podczas uroczystości koronacyjnych ostatniego cara Rosji. Być może, właśnie perturbacje związane ze złym stanem zdrowia Fieoktistowa, jego bezwładnym trwaniem na urzędzie, a zarazem niemożnością ustalenia jego następcy, sprawiły, że ówczesna prasa z dużą

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Tamże, s. 242-244.

¹⁰⁵ Tamże, s. 213.

¹⁰⁶ A. Егоров А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 177-178.

¹⁰⁷ Адикаевский Василий Семенович (1835-1907), był jedną z ważniejszych postaci GUdSD. W cenzurze pracował od samego początku istnienia tej instytucji, tj. od września 1865 r. W 1869 r. został sekretarzem komisji S. N. Urusowa zajmującej się przeglądem ustawodawstwa prasowego. Wielokrotnie począwszy od lat 70. XIX w., aż do początków XX w. pełnił w zastępstwie obowiązki kolejnych naczelników GUdSD - A.B. Мезьер, *Словарь ...*, dz.cyt. s. 17; Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения ...*, dz.cyt. s. 250.

¹⁰⁸ Por. H. Bałabuch, *Meandry biurokratycznych reform cenzury carskiej w pierwszym dziesięcioleciu panowania Mikołaja II*. [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, tom III, cz. 1, pod red. A. Górnika, K. Łatawca i D. Magiera, Lublin - Siedlce 2010, s. 203-226.

otwartością pisała o szczegółach tego dramatu¹⁰⁹. Wydaje się jednak, że to właśnie katastrofa chodyńska ostatecznie zakończyła jego wieloletnią służbę w GUdsD. Jej kres nastąpił 23 maja 1896 r. Jego następcą Michaił Piotrowicz Sołowjew objął urząd jako „pełniący obowiązki” 11 czerwca 1896 r. i przez kolejne cztery lata nie doczekał się pełnego zatwierdzenia na stanowisku naczelnika GUdsD¹¹⁰.

Po odejściu ze stanowiska naczelnika GUdsD Fieoktistow został mianowany senatorem przez cara Mikołaja II zgodnie ze zwyczajami panującymi wówczas w najwyższych kręgach caratu¹¹¹.

Jewgenij Michałowicz Fieoktistow zmarł dwa lata później 16 czerwca 1898 r. w Carskim Siole, jak zaznaczono w nekrologu „po długiej i ciężkiej chorobie”¹¹².

Oceny urzędowania Fieoktistowa w GUdsD z reguły były jednoznacznie negatywne. Do rzadkości należały zdania przeciwne, chociaż i tu można było spotkać opinie ukazujące pewien relatywizm typowy dla schyłkowego okresu caratu. Aleksy Suworin w swoim dzienniku wspominał, że kiedy władze carskie szukały następcy Fieoktistowa, ówczesny minister spraw wewnętrznych Iwan Łonginowicz Goremykin, powiedział, że na naczelnika GUdsD potrzeba „kogoś takiego, przy kim przyjdzie kresa na Suworina”¹¹³. Tą opinię Suworin gorzko skomentował, iż poprzedni ministrowie z okresu rządów Fieoktistowa „ani razu taki nie grozili”¹¹⁴.

Sam Fieoktistow swoją pracę jako naczelnika GUdsD oceniał – co zrozumiałe – pozytywnie. Za swoje najważniejsze osiągnięcie postrzegał ograniczenie w Rosji wpływów liberalnej prasy¹¹⁵.

W wielokrotnie przywoływanym nekrologu Fieoktistowa znalazło się ciekawe zdanie: „Rosyjska nauka, a szczególnie historia, może sprawiedliwie przyznać, że w okresie urzędowania w cenzurze J.M. Fieoktistowa jej badania nie napotkały ograniczeń, i że obszar poszukiwań historycznych został znacząco poszerzony”¹¹⁶. Taka ocena kierowania cenzurą przez Fieoktistowa musiała budzić u wielu współczesnych poważne wątpliwości, osłabiane jedynie wyrozumiałością dla jakże charakterystycznego stylu wspomnień o świeżo zmarłych. Powszechne było postrzeganie Fieoktistowa uchwycone w popularnym wierszyk Ałmazowa:

¹⁰⁹ Por. H. Bałabuch, *Katastrofa na Polu Chodyńskim : prasa a cenzura, [w] Zbrodnie, sensacje i katastrofy w prasie polskiej do 1914 roku*, red. nauk. Krzysztof Stępnik, Monika Gabryś, Lublin 2010, s. 29-45.

¹¹⁰ Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s.247.

¹¹¹ Podobnie jak Fieoktistow po zakończeniu urzędowania na czele GUdsD senatorami mianowani zostali: 1) M.P. Szczerbinin – jako jedyny był już wcześniej senatorem od 1856; 2) M.N. Pochwisniew; 3) M.R. Sziłdowski; 6) N.S. Abaza; 7) ks. P.P. Wiaziemskij; 11) N.A. Zwieriew; 12) A. W. Belgard; 15) W.T. Sudejkin. Czyli na 16 naczelników GUdsD większość tj. dziewięciu była mianowana senatorami – por. Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s.244-249.

¹¹² Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 26.

¹¹³ A. Suworin, *Dziennik*, dz.cyt., s. 155 (zapiski z 14 kwietnia 1896 r.)

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 240. Pod pojęciem „liberalnej prasy” rozumiał szeroką paletę opozycji antycarskiej nie tylko ugrupowań rewolucyjnych w rodzaju Ziemia i Wola, ale także wszelkie oficjalne organy prasowe, które nie wykazywały pełnej i bezdyskusyjnej akceptacji dla wszelkich poczynań caratu.

¹¹⁶ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 41-42.

Паль великий Феокистовъ
С двухаршинной высоты!¹¹⁷

Jednak niezależnie od represyjnego charakteru cenzury ostatnich dziesiątków XIX stulecia, wspomniane w cytowanym zdaniu nauki historyczne oceniane z perspektywy późniejszej nie wypadają najgorzej. Takie ówczesne czasopisma jak „Исторический Вестник”, „Русский Архив”, „Русская Старина” i wiele innych stanowią wciąż bogate źródło pełne ciekawych materiałów. W tym – co należy podkreślić – także materiałów na temat działalności cenzury carskiej, nie tylko odnoszących się do zamierzchłej przeszłości, ale przynoszących tematy wówczas niemal współczesne. Oczywiście nie sposób sobie wyobrazić, czym byłaby kultura rosyjska schyłku XIX wieku gdyby nie szykany ze strony cenzury, jednak wydaje się zasadnym wskazanie, że o ile powyżej zacytowane zadanie z nekrologu Fieoktistowa, może razić hagiograficzną jednostronnością, to przedstawianie tego okresu w jednorodnej czarnej tonacji, również wydaje się nie w pełni adekwatne. Zwłaszcza w świetle późniejszych wydarzeń, czy to będących konsekwencją rewolucji 1905, czy późniejszej w 1917 r.

***

Odpowiedź na pytanie kim był Fieoktistow można formułować na różne sposoby. Większość jego biogramów, wspomnień określa go mianem pisarza. Rzadziej widziano w nim redaktora. Chyba najrzadziej postrzegano go jako historyka. Nigdy nie przedstawiano go jako prawnika, a przecież takie było jego formalne wykształcenie. Co ciekawe te określenia nie uwzględniały jego formalnych urzędniczych, biurokratycznych zajęć. Wszystkie one były jak gdyby na uboczu jego podstawowych źródeł zarobkowania. W pamięci jemu współczesnych zapisał się również jako naczelnik cenzury. Pomiędzy tym dwoma określeniami: z jednej strony pisarz-redaktor-historyk, a z drugiej obercenzor, trudno byłoby szukać portretu Fieoktistowa jako polityka czy tym bardziej urzędnika, biurokraty. Jego obowiązki służbowe, zajmowane stanowiska, czy wreszcie elity władzy, w których się obracał, nigdy nie zdominowały jego wizerunku wśród potomnych.

Warto zwrócić uwagę, że pozycja cenzora, a szczególnie naczelnika cenzury w strukturach państwowych była szczególna. Jednym z naczelnych zadań cenzury była wszak ochrona wizerunku władzy, państwa, poszczególnych jej przedstawicieli we wszelkich płaszczyznach, czy to publicznych, czy prywatnych. Z samej istoty swej działalności miał on wgląd – pośrednio, lub bezpośrednio – w różnego rodzaju sprawy niewygodne dla władzy. Taka wiedza o różnych aspektach pozwalała na specyficzny ogląd zarówno ludzi jak i mechanizmów władzy. Dla historyków badających te zagadnienia stwarza to duże możliwości poznawcze otwierające nowe perspektywy, których wartość zweryfikują jednak dopiero dalsze badania.

---

¹¹⁷ П.П. Гнедичъ, *Последние орлы. (Силуэты конца XIX века)*, „Исторический Вестник”, г. 32, 2, феврал 1911, s. 471.

Summary

Henryk Bałabuch

More than *obercenzor*. E. M. Feoktistov in the elite imperial power (1883-1895): politician or official?

In the history of Russian literature and politics 2nd half the nineteenth century, Evgeniy Mikhaylovich Feoktistov (1829-1898) takes a special position. Fall him to leading figures in the highest circles of power in the reign of Alexander III. Also, he was also the most famous head of the Glavnoe Upravlenie po delam Pechati - a central office of the tsarist censorship. The answer to the question "who was Fieoktistow?" can be formulated in various ways - his was mentioned as a writer, rather than as an editor, and, of course, as the chief censorship. It is worth noting that as the head of the censorship he had access to a variety of things uncomfortable for the government. Such knowledge allowed the specific vision of both humans and the mechanisms of power.